

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده ی ادبیات، زبان ها و تاریخ

پایان نامه جهت دریافت درجه ی کارشناسی ارشد

رشته ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان

بررسی محتوایی و زیباشناختی دیوان اشعار حکیم ملاهادی سبزواری

استاد راهنما

دکتر سهیلا صلاحی مقدم

دانشجو

الهام شریف کاظم

مهر ماه ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ی ادبیات، زبان ها و تاریخ

پایان نامه جهت دریافت درجه ی کارشناسی ارشد

رشته ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان

بررسی محتوایی و زیباشناختی دیوان اشعار حکیم ملاهادی سبزواری

استاد راهنما

دکتر سهیلا صلاحی مقدم

استاد مشاور

دکتر مهدی نیک منش

دانشجو

الهام شریف کاظم

مهر ماه ۱۳۹۱

کلیه دستاوردهای ناشی از این پژوهش متعلق به دانشگاه الزهراء(س) است.

تقدیم به :

پدر و مادر عزیزم

اختران تابناک زندگی ام

و همسر مهربان و صبورم

سپاس و ستایش مخصوص خدایی است که لطف و مهربانی زاید الوصف او یاری ام نمود تا بتوانم این پژوهش را به اتمام رسانم و

پدر و مادر مهربان و نازنینم را قدر می دانم که همراهی آنها در مسیر زندگی موجب آرامش و تسکین قلبم بود و با یاری خود سختی های راه دانش اندوزی را برایم آسان و هموار ساختند .

و سپاسگزارم از همسرم که پیوسته با صبر و پشتیبانی خود مرا در پیمودن طریق علم آموزی یاری نمود .

از سرکارخانم **دکتر سهیلا صلاحی مقدم** که با کمال لطف، در تمام مراحل نگارش و تدوین پایان نامه دلسوزانه بنده را یاری نمودند و همواره چون رفیقی مهربان و شفیق با صبر و تحمل در جای جای این مسیر دستگیرم بودند و شب ظلمانی جهل مرا با نور علم خود منور ساختند صمیمانه سپاسگزارم .

از جناب آقای **دکتر مهدی نیک منش** نیز که زحمت مشاوره ی این پایان نامه را به عهده گرفتند و با دقت و حوصله ی بسیار پاسخ گوی سوالات متعدد اینجانب بودند کمال قدردانی را دارم .

چکیده

حکیم سبزواری یکی از حکما و فلاسفه ی بزرگ قرن ۱۳ ه.ق بوده است. او حاشیه ای بر مثنوی معنوی مولوی نوشته ، و دیوانی نیز از خود به یادگار گذاشته است که از آثار ذوقی او به شمار می آید.

زیبایی شناسی علمی است که به موضوع زیبایی و جمال و به نقشی که روح انسان در دریافت و بازتاب زیبایی ایفا می کند می پردازد. صورخیال از اصول و مبانی زیبایی شناسی است که مجاز، تشبیه ،استعاره وکنایه از ارکان اصلی آن به شمارمی روند.مسأله ی انسجام اجزای یک اثر موضوع دیگری است که در علم زیبایی شناسی مورد بررسی قرارمی گیرد.انسجام هنری باعث می شود که زیبایی های کلام دیده شود و در مخاطب تأثیر بگذارد.

ازدیگر اصولی که در زیبایی شناسی به آن توجه می شودمبحث مربوط به موسیقی است. وزن، قافیه ،ردیف ، جناس و سایر صنایع لفظی ومعنوی، موسیقی شعر را ایجاد می کنند.این پژوهش بر روی دیوان اشعار حکیم سبزواری با مقدمه علی فلسفی انجام شده است.روش کار در این رساله تحلیلی- توصیفی می باشد.

ازسویی دیگر برای شناخت دقیق یک اثر توجه به محتوا و مضامین آن اثرضروری می نماید. بنابراین پژوهش حاضر بررسی و تحلیل محتوایی و زیبایی شناختی دیوان اشعار حکیم ملاهادی سبزواری است که در آن به بررسی صورخیال، موسیقی شعر(درونی، بیرونی وکناری)پرداخته شده و محتوای عرفانی و فلسفی اشعار او نیز بیان گردیده است. نتیجه به دست آمده در این پژوهش نشان می دهد که حکیم از بین انواع گوناگون و متنوع اوزان شعرفارسی آنهایی را به خدمت گرفته است که باروح عارف مسلک وحساس او همخوانی داشته است.درقلمرو موسیقی کناری ردیف های متنوع به ویژه ردیف های فعلی وانواع قوافی دیده می شود. ملاهادی سبزواری از میان شیوه های زیباسازی کلام به موسیقی درونی توجه بیشتری داشته است. از سویی دیگر و از بین شگردهای صورخیال ،تشبیه و تضاد در دیوان او نمودبیشتری دارند. از جهت محتوا نیز مفهوم عشق و رموز عرفانی بالاترین بسامد معنایی را به خود اختصاص داده است.

کلید واژه : حکیم ملاهادی سبزواری، دیوان اشعار، زیبایی شناسی ،بررسی محتوایی .

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه ..... ز

فصل اول : چهار چوب پژوهش

۱-۱	مسأله ی پژوهش.....	۱
۲-۱	اهداف پژوهش.....	۱
۳-۱	پرسش های پژوهش.....	۲
۴-۱	فرضیات پژوهش.....	۲
۵-۱	پیشینه ی پژوهش.....	۲
۶-۱	قلمرو و دامنه ی پژوهش.....	۳
۷-۱	شیوه ی پژوهش.....	۳

فصل دوم : شرح حال حکیم سبزواری

۱-۲	زندگی حکیم سبزواری.....	۴
۲-۲	آثار حکیم سبزواری.....	۹

فصل سوم : بررسی محتوایی

۱-۳	عرفان.....	۱۳
۱-۳-۱	اصطلاحات و مضامین عرفانی.....	۱۴
۱۵	آب حیوان	۱۵
۱۶	آئینه	۱۶
۱۷	اجل	۱۷
۱۷	اسماء الهی	۱۷
۱۸	انسان کامل	۱۸
۱۹	بلا	۱۹
۲۰	پیامبر اکرم(ص)	۲۰
۲۰	ترسا و ترسا بچه	۲۰
۲۱	تسلیم و رضا	۲۱

۲۱.....	تجلی
۲۳.....	توحید
۲۳.....	جان
۲۴.....	جبر و اختیار.....
۲۵.....	جفا
۲۶.....	جنت
۲۶.....	حسن
۲۷.....	حیرت
۲۸.....	خرقه
۲۸.....	خوف و رجا.....
۲۹.....	خیر و شر
۲۹.....	خضر
۳۰.....	خلافت
۳۱.....	دل
۳۲.....	دوستی
۳۲.....	روح
۳۳.....	سلام
۳۳.....	سالک
۳۴.....	سماع
۳۴.....	سواد اعظم .....
۳۵.....	شریعت و حقیقت و طریقت.....
۳۵.....	شاهد
۳۷.....	شطحیات
۳۷.....	صورت و معنی
۳۸.....	طلب
۳۹.....	ظل
۳۹.....	ظلمات
۴۰.....	عشق
۴۳.....	غیرت
۴۳.....	غیبت و حضور
۴۴.....	فغان
۴۵.....	فقر

۴۵.....	فراق
۴۶.....	فنا و بقا
۴۷.....	قضا و قدر
۴۸.....	لطف و قهر
۴۹.....	محبت
۵۰.....	معرفت
۵۱.....	نفس
۵۱.....	نَفَس
۵۲.....	نور
۵۳.....	وحدت وجود
۵۴.....	وحدت در کثرت
۵۵.....	وفا
۵۵.....	وصال
۵۶.....	هستی
۵۷.....	همت
۵۷.....	هو
۵۸.....	یقین
۵۸.....	۳-۱-۲ رموز عرفانی
۵۸.....	ابرو
۵۹.....	باده
۶۰.....	بت
۶۰.....	پیرمغان
۶۱.....	جام
۶۲.....	جام جم
۶۳.....	چشم
۶۳.....	چشم مست
۶۴.....	خال
۶۵.....	خمار
۶۶.....	خط
۶۶.....	دندان
۶۷.....	رند
۶۸.....	رخ

۶۸.....	ساقی
۶۹.....	ساغر
۷۰.....	شراب
۷۱.....	شمع
۷۱.....	غمزه و بوس و کنار
۷۱.....	عارض
۷۳.....	قامت
۷۳.....	گیسو
۷۴.....	مرغ و طیر و طوطی
۷۵.....	مطرب
۷۶.....	می
۷۷.....	میخانه
۷۸.....	۲-۳ دیگر مضامین در دیوان حکیم سبزواری
۷۸.....	مدح حضرت علی (ع)
۷۹.....	مدح حافظ
۷۹.....	مدح چهارمین پادشاه قاجار
۸۰.....	اندیشه ی خیامی
۸۱.....	اندیشه ی فلسفی
۸۲.....	اندیشه ی ملامتی
۸۳.....	شعر زهد و اعتراض به زهد ریایی

۸۴.....	۳-۳ ارتباط قالبها با مضامین در دیوان حکیم سبزواری
---------	---

فصل چهارم: زیبایی شناسی

۹۲.....	۴-۱ زیبایی
۹۴.....	۴-۲ تاریخچه ی زیبایی شناسی
۹۶.....	۴-۳ زیبایی شناسی
۹۸.....	۴-۴ زیبایی شناسی شعر

فصل پنجم: موسیقی شعر

گفتار اول: موسیقی درونی

۱۰۰.....	۵-۱ موسیقی درونی
----------	------------------

- ۱-۱-۵ بدیع لفظی ۱۰۱
- ۱-۱-۵ تجنیس ۱۰۱
- جناس تام..... ۱۰۴
- جناس قلب یا مقلوب..... ۱۰۷
- جناس اشتقاق و شبه اشتقاق..... ۱۱۰
- جناس مضارع ۱۱۴
- جناس لفظ..... ۱۱۷
- جناس ناقص یا محرف..... ۱۱۸
- جناس خط..... ۱۲۲
- جناس زاید..... ۱۲۵
- جناس مرکب..... ۱۲۸
- جناس اشتقاق یا اقتضاب..... ۱۳۱
- ۲-۱-۵ تکرار ۱۳۵
- تکرار واک..... ۱۳۵
- تکرار واژه..... ۱۳۸
- تکرار عبارت یا جمله ۱۴۹
- ۲-۱-۵ بدیع معنوی ۱۵۰
- ۱-۲-۵ روش تشبیه..... ۱۵۱
- اغراق و مبالغه و غلو..... ۱۵۱
- تجاهل العارف..... ۱۵۴
- ۲-۲-۵ روش تناسب..... ۱۵۷
- مراعات نظیر..... ۱۵۷
- تضاد یا طباق..... ۱۶۰

۱۶۴	پارادوکس.....
۱۶۶	حس آمیزی.....
۱۶۸	تلمیح .....
۱۷۳	ایهام .....
۱۷۵	۳-۲-۱-۵ روش ترتیب کلام .....
۱۷۶	لف ونشر .....
۱۷۸	متتابع .....
۱۷۹	تنسیق الصفات.....
۱۸۱	التفات.....

گفتار دوم : موسیقی بیرونی

۱۸۲	۲-۵ موسیقی بیرونی.....
۱۸۳	۱-۲-۵ موسیقی بیرونی اشعار حکیم سبزواری.....
۱۸۴	۲-۲-۵ اوزان پر کاربرد در دیوان حکیم سبزواری.....
۱۸۶	۳-۲-۵ اوزان کم کاربرد در دیوان حکیم سبزواری.....
۱۸۹	۴-۲-۵ اوزان دوری.....
۱۹۱	۵-۲-۵ اوزان ملایم .....
۱۹۳	۶-۲-۵ اوزان رباعی و دوبیتی.....
۱۹۵	۷-۲-۵ اوزان مثنوی.....
۱۹۸	۸-۲-۵ اوزان دیگر قالبها در دیوان حکیم سبزواری.....

گفتار سوم: موسیقی کناری

۲۰۰	۳-۵ موسیقی کناری.....
۲۰۰	۱-۳-۵ قافیه.....

- ۲۰۱..... ۵-۳-۲ ردیف.....
- ۲۰۲..... ۵-۳-۳ موسیقی کناری اشعار حکیم سبزواری.....
- ۲۰۸..... ۵-۳-۴ بدیع در قافیه و ردیف.....
- ۲۰۹..... ۵-۳-۵ سجع در قافیه.....

فصل ششم: صور خیال

- ۲۱۳..... ۱-۶ صور خیال.....
- ۲۱۳..... ۱-۶-۱ امجاز.....
- ۲۱۵..... ۱-۶-۲ تشبیه.....
- ۲۱۷..... ۱-۶-۱-۲ انواع تشبیه به لحاظ حسی یا عقلی بودن.....
- ۲۱۷..... هر دو طرف حسی باشد (حسی به حسی).....
- ۲۲۲..... هر دو طرف عقلی باشند (عقلی به عقلی).....
- ۲۲۲..... مشبه عقلی و مشبه به حسی باشد (عقلی به حسی).....
- ۲۲۶..... مشبه حسی و مشبه به عقلی باشد (حسی به عقلی).....
- ۲۲۸..... ۱-۶-۲-۲ انواع تشبیه به لحاظ شکل ظاهری.....
- ۲۲۹..... ملفوف.....
- ۲۲۹..... مفروق.....
- ۲۳۱..... تسویه.....
- ۲۳۲..... جمع.....
- ۲۳۳..... مضمهر.....
- ۲۳۵..... تفضیل.....
- ۲۳۷..... ۱-۶-۲-۳ انواع تشبیه بر اساس عدم ذکر وجه شبه.....
- ۲۳۷..... بلیغ اسنادی.....
- ۲۴۰..... بلیغ اضافی.....

۳-۱-۶ استعاره ۲۴۱

۱-۳-۱-۶ استعاره مصرحه ۲۴۱

۲-۳-۱-۶ استعاره مکنیه ۲۴۵

تشخیص ۲۴۵

۴-۱-۶ کنایه ۲۵۱

فصل هفتم: انسجام عناصر شعری

۱-۷ انسجام عناصر شعری ۲۵۴

۱-۱-۷ پیوند هنری واژگان ۲۵۴

۲-۱-۷ تصویرسازی ۲۵۷

فصل هشتم: نتیجه گیری

نتیجه گیری ۲۶۳

فهرست منابع ۲۶۹

مقدمه

نمی توان زیبایی را تعریف کرد اما می توان عواملی را که باعث زیبایی در شعر می شوند برشمرد، مانند: نظم، تناسب، هماهنگی، تکرار، تنوع، وحدت در کثرت، توازن، تقارن، ایجاد شکفت انگیزی، چند بعدی بودن و... . شیوه هایی که زبان را به شعر تبدیل می کنند حداقل براساس یکی از این عوامل است. (وحیدیان کامیار ۱۳۸۵: ۵)

زیبایی شناسی علمی است که به موضوع زیبایی و جمال می پردازد. زیبایی شناسی به شکل و فرم ظاهری اثر می پردازد و هنرنمایی های شاعر را ارزیابی می کند. در نتیجه زیبایی شناسی بررسی ادبیات بانگش زبان - شناسانه است. از این منظر در بررسی متون آنچه اهمیت دارد خودمتن و نشانه های موجود در آن است. در زیبایی شناسی، زبان اهمیت ویژه ای دارد از این منظر زبان « ابزار برقراری ارتباط و خبر رسانی است اما شاعر از آن برای نشان دادن عواطف و زیبایی آفرینی بهره می جوید به عبارت دیگر شعر زبان است به علاوه ی زیبایی». (همان)

در این تحقیق برای بررسی دیوان اشعار حکیم سبزواری از منظر زیبایی شناسی، اشعار او بر مبنای موسیقی، صورخیال و انسجام هنری مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است. در شعر بین موسیقی و محتوا ارتباط و پیوستگی عمیقی وجود دارد. شاعر برای بیان عواطف و احساسات درونی خود نیازمند استفاده و بهره گیری از موسیقی است. موسیقی شعر حکیم سبزواری با روحیه و جهان بینی اش مرتبط است. بنابراین در این پژوهش سعی شده است تا موسیقی اشعار حکیم مورد بررسی قرار گیرد، و انواع موسیقی - بیرونی، درونی و کناری - و همچنین ارتباط آن با محتوا و مضمون اشعارش بررسی شود.

موسیقی که جایگاه ویژه ای در تعیین زیبایی هر شعر دارد در سطوح مختلف قابل بررسی است:

موسیقی کناری با قافیه و ردیف به وجود می آید. وزن عروضی موسیقی بیرونی شعر را ایجاد می کند. شعر علاوه بر هماهنگی و ریتم بیرونی، هماهنگی درونی نیز دارد که در دو شاخه ی بدیع لفظی و معنوی مورد بررسی قرار می گیرد. بدیع علمی است که در آن از صنایع لفظی مانند جناس، تکرار، مراعات نظیر و... و همچنین از صنایعی که موجب افزایش موسیقی معنوی کلام می شود، مانند: تشبیه، تناسب و... بحث می شود. بنابراین علم بدیع به دوشاخه ی بدیع لفظی و بدیع معنوی تقسیم می شود که موسیقی درونی شعر

را به وجودمی آورند. در دیوان حکیم سبزواری بدیع لفظی به ویژه جناس بالاترین بسامد را به خود اختصاص داده است.

پایه و اساس شعر بر تخیل استوار است؛ به عبارت دیگر عنصر اصلی شعر خیال می باشد و صورخیال نیز یکی از عناصر زیبا سازی کلام است و در قالبهای مجاز ، تشبیه، استعاره و کنایه ارزیابی می شود. اگر عناصر تشکیل دهنده ی یک اثر با یکدیگر در ارتباط نباشند سایر عناصر زیبایی به چشم نمی آیند بنابراین می توان گفت آن عاملی که باعث می شود تمام زیبایی های کلام دیده شود و در ادراک مخاطب تأثیر بگذارد، انسجام هنری است. انسجام هنری در دو بخش پیوند هنری واژگان و تصویر سازی مورد بررسی قرار می گیرد .

حکیم سبزواری یکی از حکما و فلاسفه ی بزرگ قرن ۱۳ ه. ق است ، که در سبزواری متولد شد. او با وجود اینکه به زبان عربی تسلط کامل داشت ، بیشتر آثار خود را به زبان فارسی نوشته است. مطلع الانوار یکی از آثار ذوقی اوست؛ و در این دیوان مضامین عرفانی و فلسفی خود را به نظم در آورده است. شعر او متوسط اما دلپذیر و پر معنی است. در این پژوهش به دلیل انعکاس اندیشه ها و افکار این حکیم متأله در اشعارش دیوان او از نظر محتوایی مورد توجه قرار گرفته و در عین حال از نظر زیبایی شناسی نیز اشعار او بررسی شده است ، تا عناصر زیبایی کلام او مشخص شود.

شیوه ی این تحقیق توصیفی - تحلیلی است که بعد از تصویب آن، به گردآوری اطلاعات از طریق فیش - برداری با مراجعه به کتابخانه ها پرداخته شد. نسخه ی مورد استفاده در این تحقیق ، دیوان حاجی ملاهادی سبزواری با مقدمه استادعلی فلسفی است . در مراحل بعدی دسته بندی فیش هاو سپس ارائه ی تحلیل و نگارش رساله انجام گرفت. در فصل بررسی محتوایی سعی شده است که اشعار از منظر زیبایی شناسی نیز مورد توجه و ارزیابی قرار گیرند ، همچنین در فصولی که به بررسی زیبایی شناسی تعلق داشته ، تلاش نگارنده براین بوده است که ابیات از جهت محتوا نیز بررسی شوند و توضیح مختصری در مورد محتوای آنها ذکر گردد؛ تا از این طریق تمام ابیات از هر دو منظر زیبایی شناسی و محتوایی مورد بررسی قرار گیرند.

مطالعات انجام شده بر روی دیوان حکیم سبزواری بسیار کم و جزئی است. بیشتر تحقیقات انجام شده درباره حاج ملاهادی سبزواری مربوط به آثار منثور و به ویژه آثار فلسفی اوست. مانند: شرح حال حاج ملاهادی سبزواری و ابیاتی از وی نوشته ی قاسم غنی ؛ سیری در زندگی حاج ملاهادی سبزواری از محمد قراگوزلو.

این رساله در ۸ فصل تدوین شده است:

فصل اول چهار چوب پژوهش است. در این فصل طی هفت مرحله به طرح پرسش ها، فرضیات، اهداف و شیوه ی پژوهش پرداخته شده است.

فصل دوم به شرح حال حکیم سبزواری و زندگانی ایشان پرداخته و آثار و تألیفات آن جناب معرفی شده است.

فصل سوم متعلق به بررسی محتوایی است. اصطلاحات، رموز عرفانی و مضامین هر یک از قالبهای شعری در این فصل به ارزیابی گذاشته شده اند.

فصل چهارم شامل بیان نکاتی درباره ی علم زیبایی شناسی است و به تعریف زیبایی پرداخته شده و درعین حال اطلاعاتی پیرامون تاریخچه ی زیبایی شناسی مطرح شده است.

فصل پنجم مربوط به موسیقی شعر است که در سه مرحله تنظیم شده است. در گفتار اول اطلاعاتی پیرامون موسیقی درونی در دیوان حکیم سبزواری بیان گردیده است. بدیع در ذیل عنوان موسیقی درونی مورد بررسی قرار گرفت. در این رساله هرکدام از زیر شاخه های بدیع لفظی و معنوی مانند: جناس، تکرار، تشبیه، روش تناسب و سایر صنایع لفظی و معنوی بیان گردید و برای هرکدام از آنها شاهد مثالهایی از دیوان حکیم سبزواری ذکر شده است. در گفتار دوم به موسیقی بیرونی پرداخته شد. عامل ایجاد موسیقی بیرونی در شعر وزن است. اطلاعاتی پیرامون تعریف وزن، و همچنین موسیقی بیرونی در دیوان حکیم سبزواری در این گفتار ارائه شد. گفتار سوم نیز به موسیقی کناری اختصاص یافت. در این بخش قافیه و ردیف نیز که وظیفه ی زیبایی آفرینی در پایان هر مصراع یا بیت را بر عهده دارند بررسی شده اند.

فصل ششم مربوط به فن صورخیال است. صورخیال در قالب مجاز، تشبیه، استعاره و کنایه در دیوان حکیم سبزواری مورد ارزیابی قرار گرفته است.

فصل هفتم نیز مربوط به بررسی عناصر شعری در اشعار حکیم سبزواری است. به این دلیل که انسجام اجزای یک اثر و پیوستگی آنها از مهمترین عناصر زیبایی در اثر هنری محسوب می شود ضرورت بررسی و کاوش دیوان حکیم را از این منظر مطرح ساخت.

فصل هشتم که آخرین فصل این پژوهش می باشد ، شامل نتیجه گیری فصول یاد شده است.

روشن ساختن فضای شعری و آشنایی با افکار و اندیشه های حکیم سبزواری از جمله اهداف اساسی این پایان نامه بوده است. بدون شک مطالعه ی همه جانبه و دقیق تر در این زمینه محتاج فرصت دیگری است. امید است که این پژوهش بتواند سرآغازی برای انجام پژوهش ها و تحقیقات کاملتری در این زمینه باشد.

فصل اول :

چهار چوب پژوهش